

РОЗДІЛ 4 КЛАСИЧНІ МОВИ. ОКРЕМІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ

УДК 811.124'373

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.32.2.17>

КОНЦЕПТ ДРУЖБА В РИМСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ

CONCEPT *FRIENDSHIP* IN ROMAN LINGUOCULTURE

Паньків У.Л.,

orcid.org/0000-0001-8676-1588

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри загального та германського мовознавства

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Стаття присвячена дослідженню концепту дружба у латинському лінгвокультурному просторі. У мовній свідомості римського соціуму він займав особливе місце як складник аксіологічної структури, що забезпечував високий моральний рівень міжособистісних стосунків. У теперішніх умовах деформації та переосмислення усєї системи міжнетнічних та міжлюдських взаємин ця тема набуває особливої актуальності.

Одним із напрямів вивчення лінгвокультурного концепту є виявлення його номінативного поля, до якого серед іншого входять прямі номінації та паремії-репрезентанти. Їх аналіз здійснюється за допомогою описового та структурного методів. Основною лексемою-вербалізатором концепту дружба є іменник *amicitia*, ae f, що є доміантою синонімічного ряду (*amor*, *comitas*, *societas*), й етимологічно пов'язаний з дієсловом *amare* – любити, бути прихильним.

Результати проведеного дослідження свідчать, що в межах сформованого паремійного корпусу концепт *amicitia* корелює з іншими концептами: *bonum*, *divitiae*, *felicitas*, *fides*, *mors*, *tempus*, котрі допомагають з'ясувати його семантико-когнітивні особливості. Римляни вважали дружбу життєвою необхідністю, великим благом, без якого навіть щастя не тішить. Як висока моральна цінність, вона була можлива тільки серед рівних, духовно зрілих людей зі спільними поглядами й інтересами. Справжня дружба, що триває усе життя, – велика рідкість, тому найдавніший друг – найкращий. Однак, щоби здобути прихильність іншої людини, визнати її своїм другом, треба не лише пізнати звичай її поведінки у різних життєвих обставинах, але й випробувати стосовно себе. Щірі людські взаємини, котрі для римлян були важливіші, ніж найбільше багатство, часто не проходили випробування нещастям, бідністю, втраченою соціального статусу. Латинські тексти засвідчують усвідомлене розуміння античними реалій людських далеко не ідеальних відносин, коли *pro optimo minime malus est*.

Дослідження лінгвокультурного концепту *amicitia* сприяє розумінню ментальності етносу-носія латинської мови, допомагає реконструювати шкалу аксіологічних констант римської лінгвокультури, що стала частиною спільного фундаменту європейської цивілізації.

Ключові слова: латинська мова, римська лінгвокультура, концепт, міжособистісні взаємини, дружба.

The article is devoted to the study of the concept of *friendship* in Latin linguocultural space. In the linguistic consciousness of the Roman society it occupied a special place as a component of the axiological structure that provided high moral level of interpersonal relations. In the current conditions of deformations and rethinking of the entire interethnic and interpersonal relations this topic has become especially relevant.

One of the approaches of linguocultural concept investigation is detection of its nominative field which includes among others its direct nominations and representative paremias. Their analysis is carried out using descriptive and structural methods. The main lexeme-verbalizer of the concept friendship is the noun *amicitia* which is the dominant of the synonymous series (*amor*, *comitas*, *societas*) and is etymologically related to the verb *amare* – to love, to care.

The results of the conducted research show that within the limits of the formed paremic corpus the concept of *amicitia* correlates with other concepts: *bonum*, *divitiae*, *felicitas*, *fides*, *mors*, *tempus* which helps to manifest its semantic and cognitive features. The Romans considered friendship a vital necessity, a great welfare without which even happiness does not please. Being a high moral value it was possible only among equals, spiritually mature people with common views and interests. A true friendship that lasts a lifetime is a great rarity so the oldest friend is the best. However in order to gain the affection of another person, to recognize him as your friend you must not only learn the habits of his behavior in various life circumstances, but also test yourself.

Sincere human relations which were for the Romans more important than the greatest wealth often failed the test of misfortune, poverty, loss of social status. Latin texts testify a conscious understanding of human realities being far from ideal, when *pro optimo minime malus est*. The study of the linguocultural concept of *amicitia* contributes to understanding of mentality of the Latin-speaking ethnos, helps to reconstruct the scale of axiological constants of the Roman linguoculture, which became a part of the common foundation of European civilization.

Key words: Latin language, Roman linguoculture, concept, interpersonal relations, friendship.

Постановка проблеми. Дослідження концепту *дружба* зумовлене його значущістю для формування системи цінностей як окремого індивіда, так і цілого соціуму, що в теперішніх умовах переживає деформацію й переосмислення усієї системи міжетнічних та міжлюдських взаємин. Реалізована в мовленнєвих актах мова не існує поза психікою особистості і поза міжлюдськими стосунками. Завдяки спілкуванню з іншими людьми відбувається соціальне становлення особистості, формується система її моральних цінностей, здобувається соціальний досвід [5]. Для визначення подальших шляхів розвитку сучасного суспільства необхідне повернення до вихідних основ морального світогляду, бо на постмодерному етапі розвитку цивілізації спостерігається редукція і спрощення моральних констант. Система морально-етичних цінностей громадянина, що була укладена понад два тисячоліття тому давніми римлянами, відповідає на виклики сучасного глобалізованого суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Репрезентовані засобами класичних мов концепти античних лінгвокультур упродовж кількох десятиліть є предметом спеціальних досліджень мовознавців. Особливу вагу привертають ті, що найглибше і найповніше відображають світосприйняття народів-носіїв латинської і давньогрецької мов, і стали фундаментом спільної для європейців духовної спадщини. Концепти інтелектуальної сфери людини (*мудрість, розум, думка*) у давньогрецькій мові досліджує В. Шовковий, враховуючи стереотипи їх сучасного сприйняття та інтерпретації, що стоять на перешкоді адекватному розумінню оригінальних текстів [10, с. 334]. Автор докладно аналізує значення основних лексем-вербалізаторів та їх похідних, встановлює особливості їх значення у філософських і літературних творах, де вони демонструють крім нейтральної емоційно-оцінної семантики також відтінки негативної конотації. Ю. Письменна аналізує репрезентацію концепту *populus* у латинській мові на матеріалі інформації лексикографічних джерел. У наукові розвідці проаналізовано семантичні відмінності синонімічних лексем, що його вербалізують, у контексті історико-культурних реалій давньоримського суспільства, визначено їх специфічні риси та аксіологічні характеристики [3, с. 210]. Н. Черненко розглядає особливості вербалізації латинського концепту *virtus* як етноспецифічної іпостасі гіперконцепту *добродесність*, котрі репрезентують детермінованість його семантики загальним культурно-історичним контекстом римської державності

[9, с. 351]. Попри значну кількість досліджень, присвячених вивченню лінгвокультурних концептів класичних мов, докладний аналіз концепту *дружба* залишався поза увагою мовознавців, що й зумовлює **новизну** нашої наукової розвідки.

Мета дослідження – виявлення семантико-когнітивних особливостей концепту *дружба* в латинській лінгвокультурі. Її реалізація передбачає вирішення таких **завдань**: визначити прямі номінації лінгвокультурного концепту *дружба* в латинській мові; за допомогою суцільної вибірки із лексикографічних джерел латинської фразеології сформулювати корпус паремій, що входять до номінативного поля досліджуваного концепту; визначити особливості їх семантико-когнітивного наповнення у філософських творах.

Виклад основного матеріалу. Дослідження концептів зумовлене необхідністю вивчення процесів взаємодії мови та культури відповідного соціуму [11]. Для їх опису необхідна систематизація знань з філософії, мовознавства, культурології, етнології, історії та інших галузей науки. Вивчення на основі писемних пам'яток репрезентованих латинською і давньогрецькою мовами духовних і моральних цінностей античної цивілізації є одним із актуальних завдань сучасної класичної філології як комплексної науки.

У нашому дослідженні використовуємо визначення концепту як абстрактної одиниці ментального рівня, яка відображає зміст результатів пізнання людиною довкілля та в якій зосереджено відомості про пізнаваний об'єкт, його властивості, місце в культурі народу й результати емоційно-оцінного сприйняття цього фрагмента світу людиною [10, с. 332]. Концепти, що регулюють відносини між людьми з погляду норм та цінностей, називають морально-етичними. Вони характеризують окрему мовну особистість та загальну духовно-ціннісну картину світу, до котрого вона належить. Об'єднуючи культури і суспільства, ця поняттєва система стає універсальною і потребує докладного аналізу з погляду її національної специфіки.

Проблема міжособистісних стосунків була одним із основних питань роздумів і дискусій античних мислителів. Давньогрецький філософ Платон вказував, що висока духовна спорідненість перевершує родинну (пор. лат. *Perfamilialis meus.* – *Мій найближчий (найрідніший) друг*). Сучасні українські філософи зазначають, що історичне становлення *дружби* обумовлене втраченою родинними відносинами статусу абсолютної цінності, коли відносини між людьми поступово індивідуалізуються, й акцент зміщується на емо-

ційну прихильність [6, с. 173]. Гомер неодноразово наголошував на винятковому значенні дружби у товаристві воїнів. Аристотель вважав дружбу однією із найнеобхідніших чеснот, «набутою якістю душі».

Як свідчать результати суцільної вибірки із лексикографічних джерел, основною найчастіше уживаною прямою номінацією досліджуваного концепту є латинський іменник *amicitia, ae f* – дружба, симпатія, потяг, котрий етимологічно пов'язаний з дієсловом *amare* – любити, відчувати прихильність, бути вдячним, бути тісно пов'язаним [2, с. 57]. У сучасній українській мові загальноживаний іменник дружба має значення «стосунки, відносини, в основі яких лежить взаємна прихильність, довір'я, відданість, товариська солідарність, духовна близькість, спільність інтересів і т. ін.» [1, с. 249]. Ця дефініція частково збігається із запропонованою у *Totius Latinitatis Lexicon: Amicitia, ae f – stricto sensu ponitur de benevola inter privatos homines voluntatum consensione* [14, р. 216]. Вказаний іменник є домінантою нечисельного синонімічного ряду (*comitas, societas, amor*) [12; 13], про що свідчить й зазначене лексикографічне джерело: *Interdum amicitia et amor conjunguntur* [14, р. 216].

У численних латинських пареміях [7; 8] знаходимо розуміння римлянами дружби як великої духовної цінності: *Amicitia magnum bonum est. – Дружба – це велике благо. Vitae sal amicitia. – Дружба – це сіль життя.* Вона часто не тільки є суттю людських взаємин, але і їх окрасою: *Amicitia vitam ornat. – Дружба прикрашає життя. Amici optima vitae supellex. – Друзі – найкраща краса життя.* У римському розумінні світу для позитивних емоцій завжди необхідною була наявність друзів: *Sine amicis vita tristis esset. – Життя без друзів було б сумним. Nihil tamen aequae oblectauit animum quam amicitia fidelis et dulcis (Seneca) – Ніщо так не втішає душу, як вірна і солодка дружба. Nullius boni sine socio iucunda possessio est. – Без товариша ніяке щастя не тішить.*

Жодна суспільна структура упродовж існування цивілізації не позбавляла людину від необхідності покращення матеріального рівня чи майнового стану. Для римлян лексеми *pecuniae, opes* або *divitiae* вербалізували бажані багатство і достаток. Однак часто важливішим здобутком вважалася наявність друзів: *Amicus optima vitae possessio. – Друг найкраще надбання у житті. Ubi amici, ibi opes (Pacuvius) – У кого друзі, у того і багатство. Nummis praestat carere quam amicis. – Краще обходитися без грошей, ніж без дру-*

зів. Латинські афоризми засвідчують поодинокі використання досліджуваного іменника у граматичній формі pluralis: *Qua potest esse iucunditas vitae, sublatis amicitiis? – Яка може бути насолода від життя, якщо знищити дружні зв'язки?*

Поняття дружба трактується філософами як «міжособистісні стосунки, що виникають внаслідок індивідуального вибору, ґрунтуються на спільності духовних інтересів та взаємній прихильності» [6, с. 174]. Проблема усвідомленого пошуку друзів серед великого людського загалу представлена у латинських пареміях: *Homini bus plenum, amicis vacuum. – Людей багато, а друзів нема. Amicus diu quaeritur, vix invenitur, difficile servatur. – Друга довго шукати, ледве можна знайти, важко зберегти.*

Серед паремій, що формують номінативне поле концепту дружба, численні дають відповідь на питання: кого людина повинна обрати своїм другом? *Dilige simplices, faciles, moderatos, qui iram tuam nec evocent et ferant. – Вибирай товариство людей простих, легких у співжитті, врівноважених, які б не викликали твого гніву, а будуть його терпеливо зносити.* Поступливість, толерантність у відносинах між людьми високо цінувалися римлянами: *Obsequio retinentur amici. – Поступливістю зберігаються друзі. Obsequimur amicos, veritas odium parit (Terentius). – Поступливість породжує друзів, а правда – ненависть.*

Перед тим, як налагодити дружні стосунки, людину слід вивчити у різних життєвих обставинах: *In oculo, in loculo, in poculo mores nosces ut in speculo. – По очах, по гаманцю, по келиху пізнаєш характер, як у дзеркалі.* Складні обставини, непередбачувані ризики можуть несподівано виявити негативні якості близької людини: *Amici mores noveris, non oderis (Horatius). – Пізнай характер друга, щоби ти його не зненавидів.*

Римляни вважали, що дружба можлива тільки між духовно зрілими особистостями, котрі можуть рівнятися своєю гідністю, заслугами, життєвим досвідом: *Amicitia aequalitas est. – Дружба – це рівність. Inter pares amicitia. – Дружба (може бути) між рівними. Pares cum paribus facillime congregantur. – Рівні з рівними легко сходяться.* Друзі повинні бути наділені високими моральними якостями: *Amicitia nisi inter bonos esse non potest. – Дружба може бути лише між добрими людьми. Verum est, ut bonos boni diligant. – Правда, що хороші люблять хороших.* Спільне прагнення до досконалості зближує людей, допомагає досягнути мети духовної довершеності: *Amicitia pares aut accipit aut facit. – Дружба або об'єднує рівних,*

або робить їх такими. Відмінності походження, майнового чи суспільного статусу стають на заваді формуванню товариських стосунків: *Inter dominum et servum nulla amicitia est.* – Між паном і рабом немає жодної дружби.

Уже згаданий індивідуальний вибір здійснювався на підставі усталених у суспільстві поглядів та моральних засад. Ідеалізований світ людських взаємин, заснованих на обов'язкових для дотримання усіма членами суспільства звичаях предків (*mores maiorum*), сприймався римлянами як безповоротне минуле. Натомість настав час необхідних для регулювання суспільних відносин законів (*leges*), котрі були неспроможні визначати критерії прихильності, любові, дружби та інших морально-етичних цінностей. Тому один із найвідоміших римських філософів-стоїків Луцій Анней Сенека закликав римлян, що прийняли реалії тогочасного суспільного простору, перебувати у постійній боротьбі не лише з власними духовними вадами, недоліками і пороками, але й тих, кого намірялися обрати своїми друзями. Дослідники античної філософії визнають, що проповідувані ним у язичницькі часи цінності, значною мірою збігаються із християнськими чеснотами. У знаменитих філософських *Діалогах*, що вперше були перекладені українською мовою А. Содоморою [4], знаходимо заклик, актуальний не тільки для сучасників Сенеки, але й для теперішнього читача: *Quos scilicet vacuos, quantum fieri poterit, a cupiditatibus eligemus: serpent enim vitia et in proximum quetque transiliunt et contactu nocent.* (*Seneca, De tranquillitate, VII, 1*) – Добираймо ж собі якомога більше таких щирих, що позбулися пристрастей, друзів. Адже пороки розповзаються й наче перестрибують на когось найближчого й шкодять при самому спілкуванні. Схожі думки знаходимо і серед сентенцій Публілія Сіра: *Amici vitia si feras, facias tua* (*Publilius Syrus*). – Якщо ти стерпиш пороки друга, то зробиш їх своїми.

В аксіологічній структурі давньоримського розуміння світу особливе місце займало здоров'я як найвище благо, яке забезпечувалося завдяки єдності фізичного, духовного і соціального благополуччя. Прагнення зберегти фізичне здоров'я реалізовувалося через цілий комплекс заходів, серед яких і запобігання недугам, особливо у часи епідемій. Стрімко поширювані серед людей інфекційні хвороби завжди були не тільки особливою загрозою здоров'ю окремої людини, але й небезпекою для життя та добробуту усього суспільства. Тому громадян закликали до усіх можливих засобів їх запобігання. Із епідемією, що має викли-

кати пересторогу у суспільстві, Сенека порівнює розповсюдження духовних пороків: *Itaque, ut in pestilentia curandum est ne correptis iam corporibus et morbo flagrantibus assideamus, quia pericula trahemus afflatuque ipso laborabimus, ita in amicorum legendis ingeniis dabimus operam ut quam minime inquinatos assumamus: initium morbi est aegris sana miscere.* (*Seneca, De tranquillitate, VII, 2*) – Отож, як і при всякій заразі, потрібно стерегтися, щоб навіть не присісти біля постелі того, хто вражений недугою, вже палахтить усім тілом, бо накликаємо біду вже й на себе, вдихнемо її. Так само й при доборі друзів маємо докладати всіх старань, щоби зближуватися з якомога менше зінсованими. Бо варто змішати хворе зі здоровим – і вже маєш початок моровиці.

Духовні пороки та недоліки панували у суспільстві, де розвивалася філософія стоїків, тому дуже важливим для людини, що намагалася уникнути негативного впливу навколишнього світу, було знайти однодумців: *Quantum bonus est, ubi praeparata sunt pectora in quae tuto secretum omne descendat, quorum conscientiam minus quam tuam timeas, quorum sermo sollicitudinem leniat, sententia consilium expedit, hilaritas tristitiam dissipet, conspectus ipse delectet!* (*Seneca, De tranquillitate, VII, 1*). – Яке ж бо то щастя – зустріти добре підготовлені серця, куди безпечно може увійти будь-яка таємниця, чиє сумління тебе менше тривожить, аніж твоє, чия мова розраджує у журбі, думка – допомагає у рішеннях, а сам вид – розвеселяє!

Однак часто усвідомлене розуміння реальної людської суті, відмінної від ідеалізованого уявлення про неї та бажаних моральних принципів встановлення її взаємин з іншими людьми, знаходило своє відображення у текстах давньоримських філософів: *Nec hoc praeseperim tibi, ut neminem nisi sapientem sequaris aut attrahas: ubi enim istum invenies, quem tot saeculis quaerimus? Pro optimo est minime malus* (*Seneca, De tranquillitate, VII, 2*) – Та не думай, що раджу тобі ступати лише за мудрецем, лише з ним товаришувати. Де ж бо його знайдеш – того, за ким шукаємо цілими століттями? Найкращим є той, хто найменше поганій.

Висновки. Римська культура засвоїла від своєї грецької попередниці розуміння дружби як раціонального і вибіркового явища соціально структурованого суспільства, що означає взаємини однодумців, об'єднаних спільними інтересами людей. Аналіз лінгвокультурного концепту *amicitia* наближає дослідника до розуміння лінгвістики як науки, об'єктом якої не тільки світ людини-особистості та члена суспільства, але й мовленнєво реалізований світ людських стосунків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ – Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. 1440 с.
2. Петрова Г. Вс. Латинсько-український словотвірний словник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 880 с.
3. Письменна Ю. О. Репрезентація концепту *populus* у латинській мові (на матеріалі лексикографічних джерел). *Studia linguistica*. 2019. Випуск 15. С. 209–221.
4. Сенека Луцій Анней. Діалоги. Пер. з лат. Андрій Содомора. Львів: Априорі, 2016. 320 с.
5. Тофтул М. Г. Етика особистісних стосунків. *Вісник Житомирського державного університету*. 2014. Випуск 6 (78). Філософські науки. С. 20–23.
6. Філософський енциклопедичний словник / за редакцією В. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 751 ст.
7. Цимбалюк Ю. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. Вінниця: Нова книга, 2003. 410 с.
8. Цимбалюк Ю. В. Латинські прислів'я і приказки. Київ: Вища школа, 1990. 436 с.
9. Черненко Н. А. Соціокультурні чинники концептуалізації поняття *добročесність* в просторі давньоримської лінгвокультури. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2015. Вип. 2. С. 351–363.
10. Шовковий В. Концепти інтелектуальної сфери людини у давньогрецькій мові. *Studia linguistica*. 2012. Вип. 6 (1). С. 332–337.
11. Щербачук Л. Ф. Культурні концепти: зміст, структура, принципи класифікації. *Учені записки Таверійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Том 24 (63). №1 Ч. 2. 2011 р. С. 159–162.
12. Doederlein L. Handbuch der lateinischen Synonymik. Leipzig, 1849. 274 s.
13. Menge H. Kurzgefasste lateinische Synonymik für die obersten Gymnasialklassen. Wolfenbüttel, 1878. 236 s.
14. Totius Latinitatis Lexicon. Opera et studio Aeg. Forcellini et in hac editione post tertiam auctam et emendatam a I. Furlenetto. Prati: Aldianis, 1858–1875.

УДК 811.124'373[641.5:001.4](=1:37)

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.32.2.18>

КУЛІНАРНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ДАВНІХ РИМЛЯН

CULINARY TERMINOLOGY OF ANCIENT ROMANS

Петришин М.Й.,

orcid.org/0000-0003-4060-7440

кандидатка філологічних наук, доцентка,

доцентка кафедри загального та германського мовознавства

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Статтю присвячено аналізу і систематизації мовних одиниць латинської мови, які репрезентують гастрономічний код культури давніх римлян. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю комплексного аналізу кулінарної лексики латинської мови з погляду системної організації, а також відсутністю у вітчизняній класичній філології розвідок, присвячених вивченню гастрономічної термінології римлян.

Матеріалом дослідження слугувала єдина збережена кулінарна книга часів античності “De re coquinaria”, авторство якої приписують Марку Гавію Апіцію, відомому гурману і марнотратнику часів ранньої Римської імперії. Кулінарний корпус Апіція складається з десяти книг (468 рецептів), кожна з яких має грецький заголовок і відповідну тематику. Книга Апіція – це своєрідна антологія кулінарних знань. У статті збірку рецептів Апіція розглядаємо як специфічний різновид тексту, який дозволяє простежити становлення і розвиток кулінарної лексики латинської мови, розглянути її як об'єкт матеріальної культури.

Назви продуктів харчування, страв, процесів приготування їжі слугують не тільки ідентифікатором самобутності давніх римлян, дзеркалом його звичаїв, традицій і гастрономічної культури, а й належать до однієї з найдавніших груп словникового складу латинської мови. У результаті аналізу лексики кулінарної книги Апіція виявлено, що тематична група кулінарнімів нараховує 690 одиниць і містить наступні тематичні групи: сировина, страви, смакові добавки, напої, кухонний посуд і начиння, спосіб приготування страв, міри об'єму і ваги. Кулінарні терміни на позначення інгредієнтів, страв, спецій, напоїв, посуду представлені в латинській мові здебільшого іменниками, а кулінарних процесів – дієсловами. За структурним типом латинські кулінарнімі на позначення страв